

**Діяльність польських молодіжних організацій на території
Центральної та Східної України у 1917–1918 рр.
в умовах падіння самодержавства**

У статті розглядається діяльність польських молодіжних організацій в умовах падіння самодержавства на територіях Центральної, Східної України у 1917–1918 рр. Їх роль у суспільному житті польської громади. На підставі використання архівних матеріалів, преси та наративів поляків розглянуто соціальний склад, програми, форми, методи та зміст їх роботи.

Ключові слова: польські організації, полонія, просвітництво, політизація, ZET, ППС, студентство.

В данной статье рассматривается деятельность польских организаций в условиях падения самодержавия на территориях Центральной, Восточной Украины в 1917–1918 гг. Их роль в общественной жизни польской общины. На основе использования архивных материалов, прессы и нарративов поляков рассмотрен социальный состав, программы, формы, методы и содержание их работы.

Ключевые слова: польские организации, полония, просвещение, политизация, ZET, ППС, студенчество.

This article describes the activities of Polish organizations in the fall of autocracy in the areas of central, eastern Ukraine in 1917–1918. Their role in the public life of the Polish community. Through the use of archival material, media and narratives of Poles consider the social structure, programs, forms, methods and content of their work.

Key words: Polish organizations, polonium, education, politicization, ZET, PPS, students.

Участь поляків у громадському житті України наприкінці XIX – на початку XX ст. є аспектом дослідження колишньої радянської, вітчизняної та зарубіжної історичної науки. Висвітлення даної проблеми на територіях Західної України є ґрунтовним та вичерпним, однак вплив польської меншини на суспільно-політичне життя Центральної та Східної України в науковому колі досліджень багатьох авторів розглядається фрагментарно, що робить актуальним ґрунтовне вивчення діяльності польських організацій регіону.

Метою статті є, спираючись на широкий спектр архівних документів та історичної літератури, висвітлити діяльність польських

організацій у 1917–1918 рр., розглянути соціальний склад, форми, методи та зміст роботи на територіях Центральної та Східної України, оскільки в радянський період ця проблематика регіону висвітлювалась не в повному обсязі.

Наукова новизна праці полягає в тому, що у ній на основі аналізу різноманітних джерел та літератури досліджується діяльність польських молодіжних організацій на території Центральної та Східної України на початку ХХ ст.

Історію наукового дослідження названої проблематики можна умовно поділити на чотири хронологічні періоди. Перший його період стосується розпаду Російської й Австро-Угорської імперій, відновлення незалежності України та Польщі до 1920-х рр. Зразком історичних розвідок була праця Т. Домбала – чільного діяча польського комуністичного руху в СРСР, який він видав під псевдонімом професора Владзімежа Генгборського. Заслужують уваги дослідники М. Ковалевський, Л. Зеленевський, що видали праці в Польщі. До середини 1930-х р. діяльність науково-етнографічних установ, що займалися історією та етнографією національних меншин, у тому числі й поляків, була згорнута.

Другий період охоплює середину 1930-х – першу половину 1950-х рр., коли було знищено історико-етнографічну науку, остаточно заборонено дослідження етнонаціональних груп. Поляки, німці та деякі інші етнічні групи були віднесені до "шкідницьких націй" і зазнали репресій, депортацій, політичних переслідувань, а разом з ними й науковці, котрі займалися цією проблематикою. Фактично цей період не дає нам вагомих історичних даних щодо польської людності на землях України.

Друга половина 1950-х – перша половина 1980-х рр. розглядається як третій період історіографії польської меншини в Україні, в межах якого в часи хрущовської "відлиги" було піддано критиці деякі негативні наслідки культу особи Сталіна, започатковано реабілітацію частини жертв репресій, у тому числі й поляків. Проблематика національних меншин, насущні питання їхньої життєдіяльності і далі залишалися під забороною.

Четвертий період історіографії припадає на 1990-ті рр. ХХ ст. і початок ХХІ ст. Коли демократичні перетворення в суспільстві, методологічний плюралізм, "реабілітація" етнології, створення Інституту політичних та етнонаціональних досліджень НАН України, міжнародне співробітництво українських істориків та суспільствознавців зробили можливим досить фундаментально розкрити комплекс питань, пов'язаних з розвитком польської меншини на території України. Серед доробку новітньої історіографії вагомими є праці В. Палієнко щодо

розселення поляків на території України. А. Кондрацький, І. Лісевич, О. Білобровець та Н. Щербак висвітлили низку аспектів політичного, соціально-економічного та культурного життя поляків і політики російського уряду щодо них у цей період. Ґрунтовним доробком є праця дослідника даного питання О. Калакури, що висвітлює питання етнічних, політичних, культурних, духовних, соціально-економічних і міжнародних аспектів життєдіяльності польської меншини в Україні впродовж ХХ ст.

Польський молодіжний рух на території Наддніпрянської України мав тривалу історію, остаточно його організаційне становлення відбулось у II половині ХІХ ст., коли після придушення польського повстання 1863 р. почалось формування перших молодіжних патріотичних організацій – студентської "Корпорації" та "Учнівської корпорації". На початку ХХ ст. польський молодіжний рух швидкими темпами політизується, вирішальну роль у його структурі починають відігравати радикальна "Корпорація", що остаточно прийняла назву в 1884 р., та націоналістична "Полонія", утворена 1900 р. Обидві організації в роки I Світової війни активно співпрацювали з революційною фракцією Польської соціалістичної партії (далі – ППС (р. ф.)) та Польською національно-демократичною партією (Stronnictwo Narodowe – Demokratyczne, далі – ендеки) відповідно. Цей розкол проектувався на всі інші польські молодіжні організації, які іноді взагалі не демонстрували своєї причетності до політичного життя. Т. Новацький, встановлюючи співвідношення впливів радикалів та націоналістів на польську молодь Наддніпрянщини, вказує, що "Полонія" мала більший вплив, ніж "Корпорація", й співвідносить їх як 3 до 2 [22, с. 65]. З одного боку, такому стану речей сприяв контакт "Полонії" з національними польськими громадськими товариствами, що діяли легально ("Польське гімнастичне товариство" (поширена назва "Патагонія") та товариство "Сокіл"). Наявність інструментів легальної діяльності надавали в цілому суттєвих переваг. Також "Полонія" спиралась на підтримку більшості молоді, що була евакуйована з Галичини й знаходилась під впливами ендеції. З іншого боку, радикалізм, та соціалізм "Корпорації", за визначенням К. Глінки, мав суперечність. В переважній більшості її членами ставали представники поміщицьких родин з Правобережної України, їх ідеалом боротьби за незалежність Польщі були традиції польського шляхетства та повстання 1831 та 1863 рр. В той же час у Наддніпрянській Україні соціальна база розвитку польського соціалістичного руху була слабкою [6, с. 225]. Погіршували позиції "Корпорації" й внутрішні ідеологічні суперечки (виокремлення "Філареції" та "Союзу польської прогресивно-незалежницької молоді"), які було подолано остаточно лише на початку 1916 р. [29, с. 127].

Суспільно-політична криза в Російській імперії, яка далася взнаки у перше десятиріччя XX ст., показала, що тодішнє суспільство потребувало радикальних змін як у соціально-економічних відносинах, так і національно-культурних. Революційні події 1905–1907 рр. стали каталізатором пожвавлення національно-демократичного й просвітницького руху, зокрема і польської меншини на Україні. Саме у ході революційних подій створюються перші асоціації, культурно-просвітницькі центри у Східній Україні. Маніфест 1905 р. проголосив право фундації самодіяльних товариств [1].

На хвилі вищезазначених подій починають активно діяти потужні польські молодіжні організації "Сокіла", "Огніва", "Освяти", "Полонії", "Філареції", "Корпорація", остання до початку XX ст. поступово набувала оформлення ідеологічного та формаційного, та інші, що активно діяли на території Центральної, Південної та Східної України. На початку XX ст. діяльність організацій мала різні прояви, які, в свою чергу, склалися в єдину мету, культурно-просвітницької роботи, збереження національної ідентичності, самоусвідомлення польською молоддю себе як частин великої польської держави, що має відродитися, виховання патріотизму та ін. На цьому шляху організації зазнавали постійних репресій з боку уряду, з одного боку, діяльність організації сприяла згуртуванню польської людності, а з іншого, вела пропагандистську діяльність ліквідації імперського режиму. Постійно проходили обшуки, арешти, виселення членів організації, робітники жандармерії намагалися виявити таємні зібрання, що їм вдавалося. Однак діяльність організації не припинялась, члени ліквідованих організацій часто переїжджали до інших губерній чи продовжували діяти в інших місцевих польських організаціях. Падіння самодержавного ладу в Росії й початок демократичних реформ Тимчасового уряду створили умови для легалізації польських молодіжних організацій на території українських губерній. Протягом березня 1917 р. всі вони без винятку привітали початок революції, особливий ентузіазм серед них викликало звернення Тимчасового уряду до польського народу, в якому визнавалась необхідність відновлення незалежності об'єднаної Польщі. Спробуємо дати характеристику діяльності польських молодіжних організацій після подій 1917 р. та в 20-х рр. XX ст. З відкриттям шляхів впливу на політичну ситуацію політизація партій набула масового характеру, особливу активність демонстрували політичні товариства польського студентства.

Між "Корпорацією" та "Полонією" розпочалась бурхлива боротьба за вплив на польську академічну молодь, яка виявилась у активізації агітаційно-пропагандистської роботи. Основним методом польської

радикальної молоді з "Корпорації" стає проведення численних організаційних зібрань, на яких висвітлювались ідеологічні засади їх діяльності, а також гостро критикувалась політика ендеків і її молодіжного союзника – "Полонії". Можемо стверджувати, що лише навесні 1917 р. відбулось мінімум 5 загальних зборів членів "Корпорації" (24 березня, 21 квітня, 3 травня, 10 травня). Одне з них (3 травня 1917 р.) було присвячене виключно питанням агітаційної роботи [15, с. 2]. Представники "Полонії" надавали перевагу в масовій роботі неполітичним методам. 12 березня 1917 р. за їх участі було організовано установчі збори "Національної молоді", на яких були присутніми 250 чоловік. В постанові новоствореної організації вказувалось, що її основним завданням є активізація громадського життя польського населення, а також тісна співпраця з Польським комітетом виконавчим Зібрання польських організацій на Русі (далі – ПКВ на Русі), в якому впливи ендеків були переважаючими [26, с. 3]. 16 березня під час Національного походу члени "Полонії" організували збір коштів на користь щойно утвореного польського Народного університету [13, с. 2]. Проте все ж не слід абсолютизувати аполітичність зовнішньої діяльності "Полонії". Так звана делегація "Польської молоді" у складі чотирьох осіб, що взяла участь у I З'їзді польських організацій на Русі (6 березня 1917 р., Київ), репрезентувала по суті "Полонію", а один з делегатів, З. Березовський, навіть увійшов до тимчасового складу ПКВ на Русі [34, с. 130, 132]. Протириччя між польською радикальною та націоналістичною молоддю обумовила формування нової студентської організації політичного характеру. 19 березня 1917 р. були скликані установчі збори "Союзу польської демократичної молоді" (далі – "Союз") [12, с. 2]. В ухваленій програмі союзу наголошувалось на відмежуванні від всіх молодіжних "реакційних формувань, які називають себе націоналістами і демократами, й одночасно від космополітично-соціалістичних угруповань" [31, с. 3]. На чолі союзу стали Ч. Мадей та Олександрович. На відміну від "Корпорації" та "Полонії" польська демократична молодь свідомо не проводила масової агітаційно-пропагандистської роботи. Основною формою її діяльності стало проведення численних зібрань закритого типу, на які запрошувались лише члени організації або особи, рекомендовані ними [18, с. 3]. Програма "Союзу" взагалі не містила жодного пункту, що стосувався б безпосередньо молодіжного руху, й більше нагадувала програмний документ політичної партії.

Своєрідним індикатором співвідношення впливів цих трьох організацій серед польського студентства стали вибори до Центральної організації Київської політехніки. Польські молодіжні політичні організації були представлені в обох виборчих списках – національному та

соціалістичному. За результатами виборів перший список отримав 235 голосів, другий – 220. До Центральної організації від них було делеговано по 8 представників. Причому за списком об'єднаного національного блоку від "Полонії" пройшли Й. Роговський і С. Гржимайловський, а за списком від соціалістичного блоку пройшов член "Корпорації" Г. Нарбут [14, с. 3]. "Союз польської демократичної молоді" у виборах участі не брав, маючи швидше за все низьку популярність через нетривалий час свого існування. Взагалі ж В. Вержейський називає цю організацію ефемерною, підкреслюючи швидше за все її нечисленність [29, с. 130].

Окремо слід наголосити, що протягом 1917 р. ці три польські студентські організації політичного характеру надзвичайно активізували свою участь у партійному житті. Перед у цій справі вели "Корпорація" та "Союз". За словами одного з безпосередніх учасників польського молодіжного руху у березні 1917 – квітні 1918 рр. В. Вержейського, в той час складно було розмежувати діяльність "Корпорації" та київського осередку ППС, на чолі якого стояв студент київського університету, член "Корпорації" К. Домославський. "Корпорація" була залучена також до ведення партійної агітації ППС (р. ф.) серед польських робітників, вона ж стала союзником останньої на виборах до міської думи в м. Києві, її члени склали ядро партійної фракції ППС (р. ф.) в Центральній раді. На II з'їзді ППС (р. ф.) київська секція партії була представлена виключно членами "Корпорації" [29 с. 130]. "Союз" взагалі перетворився на своєрідний молодіжний філіал польського демократичного руху, який організаційно оформився лише 26 березня 1917 р. з утворенням "Польського демократичного союзу на Русі". Програмні документи обох організацій є майже ідентичними. Акцент в них було зроблено на двох моментах: проголошення незалежності Польщі в її етнографічних кордонах і надання права національно-культурної автономії польському населенню в тих регіонах, де воно становить меншість [31, с. 3]. На цих двох пунктах вибудовує свою політичну риторичку й один з лідерів "Польського демократичного союзу на Русі" Є. Старчевський [24, с.14].

Повною мірою партійні вподобання "Корпорації", "Полонії" та "Союзу" виявились під час III з'їзду польських організацій на Русі (Україні), що відбувся в Києві 18–24 червня 1917 р. й на якому були представлені делегати кожної з них. Протестуючи проти Уставу з'їзду, що визначав засади організації польського національного самоврядування, польські демократичні сили, які напередодні об'єднались у Польський демократичний централ, проголошують свій протест і залишають залу засідань. Одним з ключових аргументів протесту було твердження про

те, що Устав заперечує принципи національно-культурної автономії, межі якої мають визначати органи державної влади, а саме Центральна рада. Цей протест підтримала ППС (р. ф.), а слідом за нею і "Корпорація". Від її імені К. Кулеша, С. Кожменський та О. Пожезінська у протесті вказали, що "Корпорація" не визнає ПКВ за орган польського національного представництва в Україні, бо він ставить на меті будівництво на території України "держави в державі", а виставлений ендеками на голосування текст Уставу взагалі назвали "сурогатом польського національного уряду" [34, с. 104–105]. Окремого протесту не склали представники "Союзу", підтримавши загальну резолюцію об'єднаних демократичних сил.

Аналізуючи діяльність польських студентських організацій політичного ґатунку протягом березня 1917 – квітня 1918 рр. слід також згадати і ZET (Zwizek Młwej Polski). На відміну від інших після падіння самодержавного ладу він продовжив підпільну діяльність. Основною формою масової роботи його членів була пропаганда ідей незалежності Польщі. З початку XX ст. на відміну від інших підструктур організації, що діяли на території всієї Російської імперії, представники Київського округу ZET, з осередками в Києві, Одесі та Харкові, широко практикували співпрацю з іншими студентськими політичними організаціями. Найбільшою мірою велась співпраця з "Полонією". За свідченнями С. Зелінського, одного з засновників польського націоналістичного руху в Україні, до початку I Світової війни Рада "Полонії" складалась виключно з членів ZETу (Гілевич, Зубр, Бжостовський, Белявський, Єзерський) [33, арк. 8]. Саме тому, на думку Н. Некраш, "Полонія" була своєрідною явною масовою організацією законспірованої ZET [35, с. 30]. Були також стосунки ZET і з соціалістичними молодіжними організаціями. Принаймні Т. Кательбах у своїх спогадах свідчить, що одним з керівників Київського братства ZET в добу Центральної ради був В. Корсак, який одночасно був і одним з керівників "Корпорації" та членом ППС (р. ф.) [11, с. 326]. Проте все ж припускаємо, що домінуючий вектор співпраці був спрямований все ж таки на "Полонію" та ендеків. Про це може свідчити хоча б той факт, що російські ендеки аби відтягнути частину прихильників польських демократів, ініціюють утворення на базі ZET у травні 1917 р. окремої політичної організації – Союз об'єднання та незалежності Польщі [19, с. 50]. Проте все ж протягом 1917 р. на території Наддніпрянщини не зафіксовано проявів прямої участі ZET у політичному житті. Очевидно, що вона, з огляду на збереження практики підпільної роботи, була опосередкована через мережу інших студентських організацій. Одним з небагатьох свідчень активності ZET на Україні в добу Центральної

ради є створення в ніч з 11 на 12 лютого 1918 р., з ініціативи членів люблінського осередку, товариства "Страж Кресів". Завданням організації було доведення польської належності Холмщини, що за Брестським мирним договором була приєднана до УНР, своєюрідна "реституція польщизни". Ця організація поширила свої впливи на територію Волинської та Подільської губерній, де її інструктори, головним чином члени ZET, намагались організувати кооперативний рух серед польського селянства та організувати петиційні кампанії демонстрації польського характеру краю [22, с. 131–132].

Поряд з названими політичними організаціями польського студентства діяла розгалужена мережа студентських громадських організацій. Найбільш активну роботу розгорнула польська "Братня поміч", або "Братняк" ("Bratnia pomoc"). Діяла ціла низка її осередків при вищих навчальних закладах Києва. Зокрема, в 1917 р. існували "Братняки" Київського університету, Київського комерційного інституту, медичного інституту та Вищих жіночих курсів, Київського політехнічного інституту, Польських вищих наукових курсів, консерваторії [24, с. 99]. 14 березня 1917 р. відбулись загальні збори "Братньої помочі" комерційного інституту, на яких було обрано нову президію на чолі з Ч. Мадеем та затверджено статут. Внутрішня структура організації ґрунтувалась на системі десятників. Серед основних напрямків роботи були названі організація національної самоосвіти та діяльність позичкової каси для студентів. З ініціативи Попеля також планувалось створити академічний кооператив [12, с. 2]. Врешті-решт всі автономні осередки "Братньої помочі" для координації своєї діяльності утворили "Братняцьку Централь". Ще однією організацією польського студентства подібного ґатунку була "Академічна спілка громадської роботи", яка по-іншому називалась – "ВДК" ("Stowarzyszenie Akademickie Pracy Społecznej"), й розпочала свою діяльність у грудні 1916 р [29, с. 127]. Її головним завданням була організація виїзду студентів на навчання до польських вищих навчальних закладів. З цією метою навесні були організовані лотереї, театральні вистави та наукові читання. Слід наголосити на тому, що впливи польських студентських товариств, особливо політичних, виходили далеко за межі академічного середовища й трансливались на широкі маси польського населення. Серед магістральних напрямків цієї зовнішньої ініціативи, окрім політичної, слід наголосити на освітній роботі, участі в організації харцерського руху, а також формуванні польського війська.

Освітні ініціативи польського студентства виявлялись в тому, що значна їх частина залучалась до викладацької роботи в утворених польських школах. Особливо високим був відсоток вчителів з числа

польської молоді, що була евакуйована з Галичини. Іноді польські студентські товариства створювали навіть під своїм патронатом навчальні заклади. Так, "Корпорація" мала в своїй структурі освітній відділ, який опікував польську школу для неписьмених дорослих [17, с. 3]. "Полонія" планувала організовувати літні освітні курси, викладачами яких мали бути члени товариства [16, с. 3]. Традиційно польські студенти також організовували патріотичну самоосвіту серед учасників польського гімназійного руху, що був представлений "Союзом учнівських корпорацій на Русі". Важливість роботи серед гімназійної молоді обумовлювалась, в першу чергу, необхідністю рекрутації нових членів. Особливо важливою була роль польського студентства в організації харцерського руху на території Наддніпрянської України.

Зважаючи на розгалужену мережу й широкий спектр напрямків діяльності різних польських студентських товариств, припускаємо, що його чисельність буде близькою до кількості всього польського студентства. Взагалі, особливість польського молодіжного руху полягала у його масовості. Наприклад, за спогадами В. Андрійкович, у Житомирі 90 % усієї польської молоді належала до різних патріотичних товариств [2, с. 371]. З огляду на це можемо припускати, що лише в Києві загальна чисельність учасників польського студентського руху мала становити близько 1000 осіб (лише в Польському університетському колегіумі в 1917/1918 навчальному році було 718 слухачів, з яких не поляками було лише 7 осіб [30, с. 199]). Відомо, наприклад, що на середину березня 1917 р. "Полонія" нараховувала 200 членів [33, арк. 10]. Не менш складною проблемою є встановлення території поширення польського студентського руху. Очевидно, що епіцентрами його розвитку були такі університетські центри, як Київ, Харків, Одеса. Переважна більшість польської академічної молоді зосереджувалась у Києві, тут був представлений увесь спектр польських студентських товариств. В Харкові відомо про діяльність осередків "Полонії", ЗЕТ та "Союзу соціалістичної молоді" – союзника "Корпорації"; в Одесі в 1917 р. легалізувала діяльність "Братня поміч", яка до цього була відома під назвою "Студентська каса", очевидно, продовжив свою діяльність і місцевий осередок ЗЕТ. Вважаємо, що в умовах революції організація польського студентського руху вийшла за межі університетських міст. Якщо раніше припинення навчання й виїзд з університетського міста, як правило, призводили до втрати стосунків з певною студентською організацією, то з 1917 р. ці стосунки можна було підтримувати за посередництва харцерських організацій, польських шкіл, відділів ПОВ й інших структур, членами яких традиційно ставала польська академічна молодь.

Отже, польський студентський рух на території Центральної та Східної України в добу Центральної ради вийшов на новий щабель розвитку. Після отримання можливості легального розвитку він перетворився на справді масовий рух, а отже, й став вагомим важелем впливу на суспільно-політичне життя польського населення регіону. Важливою характерною рисою польського молодіжного руху в Україні стало остаточне утвердження домінуючої ролі в його структурі товариств політичного ґатунку, що, в свою чергу, обумовило політизацію всього польського молодіжного руху. Особливо вагомою їх роль була у формуванні міжпартійних стосунків у середовищі польських політичних сил регіону. Всі без винятку польські студентські організації мали виражене національно-патріотичне спрямування. Незважаючи на гостроту ідеологічних розбіжностей між різними товариствами, їх спільною кінцевою метою було досягнення незалежності Польщі. Саме цим обумовлювались випадки, хоча й не прямої, але співпраці між ворогуючими полюсами польського студентського руху. Незважаючи на виражену зовнішню спрямованість, орієнтацію на розбудову державності в Польщі, польська академічна молодь брала активну участь і в українському національному русі, вітала державні прагнення українського народу, а почасти й сама брала безпосередню участь у реалізації державотворчого курсу Центральної ради.

Література

1. Центральний державний історичний архів України в Києві, ф. 385, оп. 1, спр. 446. арк. 134–159.
2. W. Młodziei niepodległościowa w Zytomierzu // Sluzba ojczyunie. Wspomnienia uczestniczek walk o niepodległość 1915–1918. – Warszawa : Giywna ksirgarnia wojskowa, 1929. – S. 371–376.
3. Bartoszewicz H. Kijowska Filarecja. Z dziejów polskich organizacji niepodległościowych na Ukrainie przed wybuchem rewolucji rosyjskiej. // Polska a jej wschodni sąsiedzi. – Rzeszyw, 2007.
T. 8. – 2007. – S. 16–28.
4. Glass H. Młodziei wczelzyie / H. Glass. – Londyn : Veritas, 1974. – 264 s.
5. Glass H. Na szlaku chudnego wilka. Z podziemi ku Polsce / H. Glass. – Pozna, 1932. – 356 s.
6. Glinka X. W cieniu Złoj Bramy / X . Glinka // Pamitnik Kijowski. – Londyn, 1959.
T. 1. – S. 209–236.
7. Grzymawwski S. Działalność młodziei akademickiej w ruchu harcerskim / S. Grzymawwski // Biblioteka Ossolinskih (Wroclaw), rps. 14990/II. – 30 s.
8. Harcerze w bojach 1914–1921// Historia harcerstwa. lata 1910 – 1921. – Londyn, 1975. – z. 5/4.
T. 1. – 1975. – z. 5/4. – S. 1–27.

9. Jabski H. Polska autonomia narodowa na Ukrainie 1917–1918 / H. Jabski. – Warszawa, 1948. – 165 s.

10. Jankowski S. Początki ruchu harcerskiego / S. Jankowski // Historia harcerstwa. lata 1910 – 1921.

T. 1. – 1975. – z. 1/1. – S. 1–40.

11. Katelbach T. Spowiedź pokolenia / T. Katelbach // ZET w walce o niepodległość i budowę państwa. Szkice i wspomnienia. – Warszawa : Wydawnictwo Naukowe PWN, 1996. – S. 323–338.

12. Kronika // Dziennik Kijowski. – 1917. – № 76, 18 (31) marca. – 2 s.

13. Kronika // Dziennik Kijowski. – 1917. – № 80, 23 marca (5 kwietnia). – S. 2–3.

14. Kronika // Dziennik Kijowski. – 1917. – № 104, 25 kwietnia (8 maja). S. – 3.

15. Kronika // Dziennik Kijowski. – 1917. – № 111, 3 (16) maja. – S. 2.

16. Kronika // Dziennik Kijowski. 1917. – № 124, 20 maja (2 czerwca). – S. 3.

17. Kronika // Dziennik Kijowski. – 1917. – № 254, 25 października (7 listopada). – S. 3.

18. Kronika // Gazeta Narodowa. – 1917. – № 95, 29 października (11 listopada). – S. 2–3.

19. Miodowski A. Konflikt pomiędzy liberalnymi, a narodowymi demokratami o przywództwo polityczne w środowisku wychodźstwa polskiego w Rosji w dobie rewolucji lutowej / A. Miodowski // Studia Podlaskie. – Biaystok, 2006.

T. 16. – 2006. – S. 41–58.

20. Nekrasz W. Harcerze w bojach w latach 1914–1921 / W. Nekrasz. – Warszawa : Główna księgarnia wojskowa, 1930. – cz.1. – S. 216.

21. Nowacki T. Przedmowa / T. Nowacki // ZET w walce o niepodległość i budowę państwa. Szkice i wspomnienia. – Warszawa : Wydawnictwo Naukowe PWN, 1996. – S. 7

22. Nowacki T. Szkic do dziejów ZET-u. / T. Nowacki // ZET w walce o niepodległość i budowę państwa. Szkice i wspomnienia. – Warszawa : Wydawnictwo Naukowe PWN, 1996. – S. 21–292.

23. Odezwą Stowarzyszenia Akademickiego // Gazeta Narodowa. – 1917. – № 86. – 19 października (1 listopada). – S. 3.

24. Ryzewicz J. Polskie kolegium uniwersyteckie w Kijowie (1917–1919) / J. Ryzewicz, L. Zeszowski // Rozprawy z dziejów oświaty. – Wrocław–Warszawa–Oświęcim–Kraków, 1991.

T. 34. – 1991. – S. 93–123.

25. Sedlaczek S. Harcerstwo na Rusi i w Rosji 1913–1920 / S. Sedlaczek. – Warszawa, 1936. – S. 100.

26. Starczewski E. Liceum polskie na Ukrainie / S. Sedlaczek. – Kijów, 1917. – S. 48.

27. Sula D. Polacy w Kijowie w latach 1914–1917 / D. Sula // Sprawy wschodnie. – 2004. – Z. 2–3 (6–7). – S. 107–118.

28. W Kijowie // Dziennik Kijowski. – 1917. – № 74, 15 (28) marca. – S. 3.

29. Wierzejski W. Fragmenty z dziejow polskiej mlodziezy akademickiej w Kijowie 1834–1920 / W. Wierzejski. – Warszawa, 1939. – 160 s.
30. Wilczycski J. Polskie kolegium uniwersyteckie w Kijowie 1917–1919 / J. Wilczycski // Pamiktnik Kijowski. – Londyn, 1963.
T. 2. – 1963. – 195–214 s.
31. Wsiyd molodziei // Dziennik Kijowski. – 1917. – № 81, 24 marca (6 kwitnia). – S. 3.
32. Wykaz arodowisk i druiyn harcerskich w Panstwie Rosyjskiem // Medziei. – 1917. – № 7–10, lipiec – sierpiea. – S. 176–181.
33. Zielksi S. Liga Narodowa na Ukrainie w latach 1890–1920 / S. Zielksi. – Biblioteka Ossolinskih (Wroclaw), rps. 13202/II. – 47 s.
34. Zjazd polski na Rusi w Kijowie w dniach 18–24 czerwca 1917 roku. – Winnica, 1917. – 133 s.
35. Zwiazek harcerstwa polskiego na Wolyniu. Choragiew harcerek i harcerzy 1918–1939 / zespyi redakcyjny N. Nekrasz, Z. Izdebska, W. Skorupska, P. Zaleski, Z. Wnukowski, H. Styczycski, W. Filippoto. – Londyn, 1997.
T. 1., cz. 1. – Londyn, 1997. – S. 239.